

Мусаев Өмүрбек Мамаюсупович

**КОКОН ХАНДЫГЫНДАГЫ ИЧКИЛИК КЫРГЫЗДАРЫНЫН ЭЭЛЕГЕН ОРДУ
ПРОБЛЕМАСЫН ИЗИЛДӨӨНҮН КЭЭ БИР АСПЕКТИЛЕРИ**

Мусаев Омурбек Мамаюсупович

**НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОБЛЕМЫ ПОЛОЖЕНИЯ
ИЧКИЛИКСКИХ КЫРГЫЗОВ В КОКАНДСКОМ ХАНСТВЕ**

Musaev Omurbek Mamayusupovich

**SOME ASPECTS OF THE STUDY OF THE PROBLEM OF THE ICHKILIK KYRGYZ
IN THE KOKOND KHANATE**

УДК. 94 (574)

Аннотация. Макалада Кокон хандыгындагы ичкилик кыргыздарынын ээлеген орду маселесинин тарыхнаамасы талдоого алынат. Анда алгач Борбордук Азия аймактарында Орусиянын чалгыноо максатында жүргүзгөн изилдөөчүлөрүнүн эмгектери, хандыктын тарыхчыларынын жана кийинки мезгилдеги окумуштуулардын эмгектери ар тараптуу иликтенген. Ичкиликтердин хандыктагы ээлеген орду канчалык деңгээлде илимий эмгектерде ачылып берилген деген суроонун алкагында ой жүгүртүү макаланын өзөгүн түзөт. Падышалык Россия өз мезгилинде аскердик-чалгындоо максатында биздин аймакка бир катар илимий-аскердик экспедицияларды уюштурган. Жарыяланган эмгектерде аймактагы мамлекеттердин коомдук турмушу, экономикалык, аскердик дарамети, элдердин маданияты боюнча бир топ баалуу материалдар камтылган. Макалада акыркы мезгилдеги окумуштуулардын эмгектери да талдоого алынып, маселенин канчалык деңгээлде изилденгендигине илимий мүнөздө баа берилет.

Негизги сөздөр. Кокон хандыгы, аскердик-чалгындоо иштери, ичкилик кыргыздары, Фергана чөлкөмү, Түркстан, экспедиция, социалдык-экономикалык абал, геосаясий кырдаал, тышкы саясат, дипломатия. Алымкул аталык.

Аннотация. В статье рассматривается историография вопроса о роли кыргызов-ичкиликов в Кокандском ханстве. Всесторонне исследованы труды русских исследователей Среднеазиатского региона, труды кокандских историков и ученых позднего периода. В статье акцентируется внимание на том, как раскрыты в научных трудах роль и влияние кыргызов-ичкиликов в ханстве. В свое время царская Россия организовала в наш регион ряд военно-научных экспедиций с разведывательными целями. В результате были опубликованы работы, содержащие много ценных материалов об общественной жизни, экономическом и военном потенциале, культуре народов государств региона. Автор также проанализировал работы современных ученых и дал научную оценку изученности проблемы.

Ключевые слова. Кокандское ханство, военно-разведывательная деятельность, ичкиликские кыргызы, Ферганская область, Туркестан, экспедиция, социально-экономическая ситуация, геополитическая ситуация, внешняя политика, дипломатия. Алымкул аталык (регент).

Annotation. The article examines the historiography of the issue of the role of the Kyrgyz-Ichkilik in the Kokand Khanate. The works of Russian researchers of the Central Asian region, the works of Kokand historians and scientists of the late period have been comprehensively studied. The article focuses on how the role and influence of the Ichkilik Kyrgyz in the Khanate are revealed in scientific works. At one time, Tsarist Russia organized a number of military-scientific expeditions to our region for reconnaissance purposes. As a result, works were published containing a lot of valuable materials about social life, economic and military potential, and the culture of the peoples of the states of the region. The author also analyzed the works of modern scientists and gave a scientific assessment of how well the problem has been studied.

Key words. *Kokand Khanate, military intelligence activities, Ichkilik Kyrgyz, Fergana region, Turkestan, expedition, socio-economic situation, geopolitical situation, foreign policy, diplomacy. Alymkul atalyk (regent).*

Кыргызстан тарыхындагы Кокон хандыгындагы ичкилик кыргыздарынын ээлеген орду маселесин иликтөөдө сөзсүз түрдө хандыктын тарыхын, ошол мезгилдеги эл аралык мамилелерин, кырдаалдуу объективдүү чагылдырган жергиликтүү жана чет элдик тарыхчылардын эмгектерин талдоого алуу зарыл. Каралып жактан маселе боюнча эмгектерди жалпысынан үч топко бөлүп кароо талапка ылайыктуу: 1. Кокон хандыгы жана Орус падышачылыгы доорундагы 2. Совет бийлиги үстөмдүк кылып турган учурдагы 3. Постсоветтик мезгилдеги изилдөөлөр.

XVIII к. экинчи жарымында Фергана өрөөнүндө Бухара хандыгынан бөүнгөн көз карандысыз мамлекеттин негизделиши аймактагы геосаясий кырдаалды кескин түрдө өзгөрткөн. Бул мезгилде азыркы Кыргызстандын түштүк аймагындагы жергиликтүү кыргыздар жана коңшу элдер бирдиктүү Кокон хандыгынын бийлик системасына тартылып, аймактын бардык элдерине таандык болгон орток мамлекетти башкарууга жигердүү катыша баштаган.

Борбордук Азия, анын ичинде Фергана чөлкөмү жана аны мекендеген элдер, кыргыздар жөнүндө маалыматтар орто кылымдагы араб, перс булактарында кездешет. Ал эми орус изилдөөчүлөрү XVIк. аягы – XVII к. баш ченинде эле көңүл бура башташкан. Орусиянын Түркстан хандыктары (Хива) менен дипломатиялык, тышкы саясий мамилелерди түзүү аракети Петр I учурунда башталган. Орус бийлигинин башкы максаты түштүк аймактарга: жалпы Борбордук Азия, Персия, Кытай жана Индияга жол ачып, соодасатык алакаларын, соода-кербен каттамдарын ачууга аракеттенишкен.

Белгилей кетчү жагдай XVI к. биридиктүү Орус мамлекети түзүлгөндө түрк элдеринин Казан, Астрахан хандыктары басылып алынып, кийнчерээк Ногой хандыгы толук талкаланган. Натыйжада, орустар азыркы татар, башкыр, ногой, кавказдагы түрк тилдүү элдердин жерлерин басып алып, Түркстандын аймактарына көз арта баштаган. Бул мезгилде Орусия азыркы Казакстандын бүт аймактарын басып алып, Кокон, Хива хандыктарынын чек араларына жакындап калган эле.

Изилдөөчү П.И.Рычков орус тарыхнаамасында алгачкылардан болуп Борбордук Азия жөнүндө кызыктуу материалдарды өз эмгегинде жазып кеткен [12]. Ал Кокон мамлекетинин Ташкент, Хожент, Наманган, Анжиян, Маргалан шаарларын кыдырып, калктын жашоо-турмушу, хандыктын саясий, социалдык-экономикалык абалы, жарым көчмөн кыргыздар жөнүндө маалымат калтырган. Ал Ала-Тоо кыргыздары саны жагынан көп жана күчтүү эл экендигин айткан [12].

XVIII к. экинчи жарымында орус аскери Ф.С.Ефремов Түркстан аймагында туткунда жүргөн убакта орус бийлиги үчүн эң баалуу маалыматтарды чогултуп, өз көзү менен көргөн, билгендерин кагаз бетине түшүрүп, илим үчүн кайталангыс, ал эми Орус бийлиги үчүн баа жеткис маалыматтарды чогулган. Ал өз эмгегинде Фергана аймагы жөнүндө өтө так маалыматтарды берет жана эс тутумунда сактаган шаарлардын, айылдардын координаттарын кагазга түшүргөн. Ал Ош менен Маргаландын аралыгын, андан сырткары, Ош шаарына эки чоң дарбаза аркылуу кирүүгө болоорун жана шаардын борбору аркылуу дарыя агып өтө тургандыгын, ал эми аталган шаардан Чыгыш Түркстандын борбору Кашкарга чейин аралык канча күндүк жол экендиги так жазылган. Ф.С.Ефремов тоолук кыргыздар кыргыз-кайсактардан айырмаланган өзүнчө эл экендигин жана алар

Оштон Кашкарга чейинки тоолуу аймактарды мекендеп турушкандыгын баса белгилеген Ф.Ефремовдун эскерүүлөрүндө бир катар этнографиялык жана географиялык баалуу маалыматтар камтылган, ал өз кезегинде Түркстан аймагынын тарыхын изилдөө процессинде зор мааниге ээ булак экендиги анык [15].

Кыргызстан тарыхынын тарыхнаамасында Падышачылык Орусиянын мезгилиндеги эмгектер расмий багыт катары каралат. Анткени Түркстан аймагын изилдеген бардык авторлор (окумуштуулар, саякатчылар, дипломаттар, аскер адамдары ж.б.) орус бийлигинин атайын тапшырмасы, көрсөтмөсү аркылуу иш алып барышып, алардын эмгектери, биринчи кезекте, чалгындоо максаты үчүн пайдаланылган. Тагыраак айтканда, орус бийлиги Түркстанга жөнөткөн бүт өкүлчүлүктөр Орусиянын геосаясий кызыкчылыгы үчүн иштешкен. Ошондуктан, биз азыр пайдаланып жаткан эмгектердин баары чалгындоо максатында жүргүзүлгөн жана аймактагы мамлекеттердин аскердик дараметин, экономикалык абалын, тышкы дүйнө менен байланыштарын кылдаттык менен изилденген жана бул материалдар кийин Орусиянын агрессиялык саясатын ишке ашырууда баалуу курал катары пайдаланылган.

Демек, Орусия Түркстан аймагына түрдүү экспедицияларды жөнөтүү менен (элчилик, изилдөө топторун ж.б.) алдыдагы аскердик баскынчылык пландарын ишке ашырууга бел байлап турган. Мындай маалыматтар өз кезегинде аймакты жеңил мүнөздө басып алууга шарт түзгөн. Анткени, чалгынчылар аймактагы мамлекеттердин абалын, ички карама-каршы топтордун күрөшүн, алардын алсыз жактарын мыкты билишкен. Орус бийлиги алдын ала аймакка кандай багытта кирип, кайсыл жерлерди басып алуу керек, баарын этап-этабы менен ишке ашырууда атайын пландарды иштеп чыккан. Ошондуктан белгилүү изилдөөчүлөр: Ч.Ч.Валиханов, Н.А.Аристов, И.Э.Фишер, А.И.Левшин, В.П.Наливкин, Н.Ф.Ситняковский, Н.И.Гродеков ж.б. изилдөөлөрүндө, баарыдан мурда, Орусиянын аймакта жүргүзгөн саясаты ашыкча даңазаланып, бул саясаттын туура экендиги баса белгиленип, бир эле мезгилде агрессиялык-баскынчылык аракеттери колдоого алынган [16,8].

И. Фишер, А.И. Левшин калмактардын кыргыздарга каршы агрессиялык саясатын, баскынчылык жортуулдарын баяндаган. Калмактардын баскынчылык саясатынан улам ири масштабдагы кыргын болгону, кыргыздардын чарбасы бүлгүнгө учураганы, элди ачарчылык каптаганы А.И.Левшиндин эмгегинде кенен берилген.

В.П.Наливкиндин эмгегинде (1886-ж.) хандыктын саясий түзүлүшү, аймактагы элдердин тарыхы, жашоо-турмушу ар тараптуу иликтенген. Анын эмгегинин баалуулугу элдик оозеки булактарды, чыгыш авторлорунун эмгектерин орундуу пайдалангандыгында турат [9]. Аталган эмгекте Кокон хандыгынын саясий абалы, андагы элдердин өз ара мамилелери, ичкилик кыргыздарынын төбөлдөрүнүн мамлекеттин бийлик түзүмүндөгү ордуна баа берилет. Бир эле мезгилде хандыктын калыптануу процессинде ичкилик кыргыздарынын аскердик дарамети, бийлердин жаңы мамлекетти башкарууга тартылышы кеңири баяндалган.

Н.Ф.Ситняковскийдин «Перечисление некоторых родов киргиз обитающих в восточной части Ферганской области» аттуу китебинде кыргыздардын уруулук бөлүнүшү, айрыкча ичкиликтер (Ферганалык кыргыздар) жөнүндө жазган. Н.А.Аристов ичкилик кыргыздарынын курамы жат элементтерден куралгандыгын, себеби бул бутакта кыргыздардын негизги уруктары кездешпегендигин, кыргыз урууларына сырттан кыпчак, найман жана кытай уруулары кошулушуп жуурулушкан деген пикирин калтырган.

Ч.Ч.Валиханов өз эмгектеринде Ферганада жашаган элдер, анын ичинде ичкилик кыргыздары тууралуу маалыматтарды калтырып кеткен. Анда аталган аймактагы кыргыздар жер иштетип, дыйканчылык менен алектенишкендиги, дан азыктарын өздөрүнүн муктаждыктарына жараша өндүрүшө тургандыгын, алар байырлаган жерлер мол түшүмдүүлүгү менен айырмаланаарын, анда жасалма сугат системасы колодонулаары баяндалат [5].

В.В.Бартольд өз изилдөөлөрүндө каралып жаткан мезгилдеги Борбордук Азиядагы саясий, социалдык-экономикалык кырдаалды талдоого алып, анын өнүгүү тенденциясына баа берген [2]. Ал түрдүү булактарга, изилдөөлөргө таянып бир катар илимий жыйынтыктарды жасаган.

Падышалык Россиянын изилдөөчүлөрүнүн эмгектеринде Борбордук Азиядагы реалдуу кырдаал ачык, даана каралган. Өз кезегинде орусиянын аскердик чалгындоо максатында жүргүзүлгөн экспедицияларынын жыйынтыктары, окумуштуулардын изилдөөлөрү азыркы учурда өзүнүн кайталангыстыгы менен айырмаланат. Анткени, бул эмгектерде аймактагы элдердин тарыхы, чарбасы, маданияты жана жашоо-турмушу жөнүндө бир топ баалуу маалыматтар камтылган.

Совет мезгилинде Кокон хандыгынын тарыхы идеологиялык нукта, таптык көз карашта каралып, ага тенденциялык мүнөздө баа берилип келинген.

П.П.Ивановдун эмгегинде кыргыздардын, алардын төбөлдөрүнүн (Мисалы, Кубат, Ажы бий ж.б.) хандыктын башкаруу системасына тартылуусу, анын түптөлүшүндөгү орду ачылып берилген [7].

А.Х.Хасанов, А.Н.Бернштам, С.М.Абрамзон, Б.Жамгерчинов ж.б. изилдөөлөрүндө да кыргыз төбөлдөрүнүн Кокон хандыгындагы ролу, кыргыздарды, айрыкча ичкиликтердин коомдук-саясий турмушка катышуу процесстери кеңири иликтенет [18].

В.М.Плоских «Киргизы и Кокандское ханство» деген эмгегинде Кокон хандыгынын тарыхын изилдеген. Анда автор кыргыз төбөлдөрүнүн бийлик системасындагы ордун талдоого алган. Бир эле мезгилде кыргыздардын коңшу элдер менен өз ара байланыштары, саясий, социалдык-экономикалык абалы, аскердик иштерге тартылуусу ар тараптуу изилденген [11]. Бирок, анын эмгектеринде Кокон хандыгы артта калган, аймактагы элдердин жашоосунда терс роль ойногон мамлекет катары бааланат. Ал эми анын прогрессивдүү жактары ачык эле четке кагылып, тарыхый окуялар бурмаланып берилген.

Казакстандык чыгыш таануучу Т.К. Бейсембиев өз изилдөөсүндө Кокон хандыгынын этникалык курамын, социалдык-экономикалык өнүгүүсүн иликтеген [3]. Анда хандыктагы элдердин жашаган аймактары жөнүндө да сөз болот, мисалы, тоолуу аймактарды байырлаган кыргыздар, анын ичинде жарым отурукташкан ичкиликтер жөнүндө да айтылган. Аталган окумуштуу өз эмгектеринде Кокон хандыгынын тарыхы боюнча тарыхый булактарды анализдеп, системага салган. Анда Кокон, андан сырткары аймактагы мамлекеттердин өкүмдарларынын генеалогиялары, болгон окуялардын так датасы, кайсыл булактарда көрсөтүлгөндүгү, хандыктагы түрдүү кызматтарды ээлеген адамдар, алардын ким тарабынан качан дайындалгандыгы, кайсыл жерлерде кызмат кылышкандыктары, этникалык курамы, кожо, саиддер, эшендер тууралуу маалыматтар, алардын түрдүү кызматтарга тартылышы, эң негизгиси хандыктагы башкаруучу династиянын (Миң) келип чыгуусу жана алардын санжырасынын ырааттуу түрдө берилиши жөнүндө баалуу материалдарды алууга болот. Мисалы, автор Алымкулдун Шадман-Кожо менен Ташкентти курчоого алуусу, алардын Анжиянды колго алуусу, Султан-Сайид-бектин хан жарыяланышы жана иш жүзүндө Алымкулдун мамлекетти башкарып калуусу, орустардын хандыктын шаарларын басып алуусу ж.б. бир топ кызыктуу окуялар жөнүндө жазган. Анын баалуулугу түрдүү араб, перс, чагатай тилдериндеги эмгектерди, нарративдик булактарды пайдалангандыгында турат. Ал дасыккан чыгыш таануучу катары бир топ окуяларга тарыхнаамелик, тарыхый булактарга кол жазмалардын негизинде илимий түрдө анализ берип, терең иликтөөгө алган [3].

Белек Солтоноевдун чыгармалары каралып жаткан маселени изилдөөдө тарыхнаамалык жана тарыхый булактык ролду аткарат [14.]. Бир эле мезгилде сынжыра материалдары да маселени изилдөөдө зор көмөк көргөздү. Анткени, жазма маалыматтар жок же сакталбай калган коомдордо оозеки булактар, айрыкча санжыра чоң маанге ээ. Анткени анда элдин өтмүшү, болгон окуялар факт аркылуу бекемделбесе дагы, өткөндү калыбына келтирүү жараянында, жазууда маанилүү ролду аткарат.

Белгилүү болгондой Энесай Кыргыз Дөөлөтү кулагандан кийин миң жылдан ашуун убакыт аралыгында кыргыздар түрдүү этно-территориалдык биримдиктердин курамында болуп, өз мамлекетин негиздей алышкан эмес. Фергана өрөөнүндө пайда болгон Кокон саясий бирикмесине 1760-жж. гана кыргыз эли да тартылып, мамлекеттүүлүктүн кийинки этабына өтүшүп, жаңы чарба жүргүзүү мүнөзүн башынан кечире башташкан. Кокон хандыгы

аймактагы бардык элдердин бирдиктүү, орток мамлекети болгон жана алардын саясий, социалдык-экономикалык жана маданий жактан өнүгүүсүндө зор роль ойногон.

Изилдөөчү Нурбек Турандын эмгегинде оозеки материалдардын жана тарыхый булактардын негизинде канды уруусунан чыккан Байдөөлөт датканын, Жакыпбек аталык жана Кокон хандыгындагы ичкиликтерден чыккан миң башы, паңсад, даткалардын ишмердүүлүктөрүн изилдөөгө алган [10.]. Эмгектин баалуулугу Чыгыш Түркстандагы Жетишаар мамлекетин курууга аракеттенишкен саясий ишмерлер жөнүндө иликтөөлөрдүн жүргүзүлүшүн атоого болот. Автор түрдүү булактарга таянып орустардын Кулжа аймактарын басып алууга жана Кашкардагы абалга таасир тийгизүүсү, алардын Кытай бийликтери менен кызматташуусу, Жетишаар мамлекетинин жетекчилигинде хандыкты сактап калууга аракети, алардын Осмон түрк мамлекетинин туусу астында саясат жүргүзүүсү жана алардын жалпы исламдык күрөштү жетектөөсү ж.б. бир катар алгач каралбаган проблемалар көтөрүлгөн. Эмгекте орус, кытай жана жергиликтүү булактарга, атайын изилдөөлөргө таянып каралып жаткан маселеге ар тараптуу анализ берүүгө аракеттер жасалган. Н.Турандын эмгеги нукура илимий мүнөздө болбогондугуна карабай, өзүнүн көлөмү, мазмуну жана окуяларды баяндоо, аларга берилген баасы боюнча өзгөчөлөнүп турат.

2018-ж. 17-майында Анжиян шаарында “Алымкул Лашкер башынын өмүрү жана ишмердигине” боюнча өткөрүлгөн илимий-тажрыйбалык жыйындын материалдары боюнча Т.Кененсариевдин жетекчилиги астында “Алымкул Амир Лашкар”, Бишкек, 2019 (344 б.) аттуу макалалар жыйнагы жарык көргөн. Анда Алымкулдун өмүр жолу, мамлекеттик ишмердиги, орус баскынчыларынан мамлекетти коргоо саясаты, хандыктын ошол мезгилдеги абалы ж.б. бир катар маселелер камтылган. Анда Алымкул боюнча тарыхый булактар: Мулла Юнусжан Муншинин кол жазмасы, Мулла Халбек Ибн Муса Анжияни, Алымкулдун салгылашууларынын баяны, Молдо Нияздын санаттарынан үзүндүлөр келтирилген. Ж.Алымбаевдин, Т.Кененсариевдин, Б. Абытовдордун Алымкул аталык жөнүндө изилдөөлөрү – маселенин тарыхнаамеси боюнча аталган эмгектеги макалалары чоң кызыгууну жаратат. Авторлор түрдүү булактарга, изилдөөлөргө таянып Алымкул жөнүндө жазылган эмгектерди анализдеп, алардагы материалдарга баа берип, түрдүү ыкмаларды колдонуп аскер башчынын ишмердүүлүгүн ачып берүүгө аракеттенишкен.

К.Молдокасымов Алымкул аталыктын дипломатиясына көңүл бурат. Анда автор орустар Кокон хандыгын басып ала баштаганда Алымкул Осмон империясына, Ооганстан аркылуу Индияга (Англия бийлигине), аркалык кыргыздарына кайрылып, биригип, мамлекетти сактап калууну сунуштаганы, чет элдик мамлекеттердин ага болгон реакциясы терең талдоого алынган.

Р.Шамсутдинов, П.Равшановдун Алымкул жөнүндөгү макалаларында хандыктагы саясий-экономикалык абал, Алымкулдун бийликке тартылуусу, анын мамлекетти коргоо үчүн аракеттери, Олуя-Ата, Чымкент, Ташкент үчүн салгылашуулар, орустардын баскынчылыгы жергиликтүү архивдик материалдарын жана нарративдик булактардын негизинде иликтөөгө алынган.

Жалпысынан алганда бул жыйнакта көптөгөн авторлордун Кокон хандыгындагы ири саясий ишмерлер, айрыкча Алымкул жөнүндө ар тараптуу жүргүзгөн изилдөөлөрү чагылдырылган, ал материалдар өз кезегинде жогоруда айтылган конференцияда талкууга алынып, ар тараптуу баа берилген [1].

Жарыяланган эмгектерде Кокон хандыгындагы коомдук турмуш, кыргыздарынын экономикалык, аскердик дарамети, маданияты боюнча орус окумуштууларынын жана акыркы мезгилдеги окумуштуулардын эмгектери да талдоого алынып, маселенин канчалык деңгээлде изилденгендигине илимий мүнөздө баа берилди.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Алымкул Амир Лашкар. - Бишкек, 2019.
2. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. М., 1927.
3. Бейсембиев Т.К. “Тарих-и Шахрухи” как исторический источник -Алма-Ата, 1987.
4. Бейсембиев Т.К. Кокандская историография: исследование по источниковедению Средней Азии XVII–XIX вв. -Алматы, 2009.
5. Валиханов Ч.Ч. Сведения о войне кокандцев с Китаем в Кашгаре в 1830 г./ Собрание сочинений в пяти томах. Том II. - Алма-Ата, 1985.
6. Галицкий В., Плоских. Старинный Ош. –Ф., 1987.
7. Иванов П.П. Очерки истории Средней Азии (XVI в. – середина XIX в.). М., 1958.
8. Левшин А. И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. Ч. I. Спб., 1832.
9. Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. Казань, 1886.
10. Нурбек Туран. Байдөөлөт датка. -Б: “Турар”, 2016.
11. Плоских В.М.«Киргизы и Кокандское ханство» -Ф., 1977.
12. Рычков П.И. «Топография Оренбургской губернии» -М., 1762.
13. Ситняковский Н.Ф., 1900. Перечисление некоторых родов киргиз, обитающих в восточной части Ферганской области // Изв. Туркестанского отдела Рус. геогр. об-ва. – Ташкент. 1900 Т. II. Вып. I.
14. Солтоноев Б. Кыргыз тарыхы. –Б., 2003.
15. Фишер И.Э. Сибирская история с самого открытия Сибири до завоевания сей земли Российским оружием, сочиненная на немецком языке.-Сактпетербург.1774
<https://cyberleninka.ru/article/n/sibirskie-knizhnye-redkosti-istoricheskiy-zhurnal-dmitriya-kornilieva>
16. Халфин Н.А. Присоединение Средней Азии к России (60-90-е годы XIX в.). -М., 1965.
17. Хасанов А.Х. Народные движения в Киргизии в период Кокандского ханства. -Ф., 1977.